מבוא:
דמוגרפיה, הנדסת דמוגרפיה והשיח הדמוגרפובי

ראסם ח׳מאיסי

הקובץ המונח לפניכם הוא הרביעי בסדרת ספרי החברה הערבית, והוא ממשיך מסורת שהחלה בשנת 2003 במכון ון ליר בירושלים. הקובץ מתמקד בסוגיה הדמוגרפית ומורכב משני חלקים: בחלק הראשון קיבצנו שלושה מאמרים מחקריים העוסקים בפריון, בהגירה פנימית ובשיח הדמוגרפי שהתפתח בחברה בישראל בעקבות הדיונים בשאלת האזרחות. החלק השני מאגד לוחות סטטיסטיים המתארים שינויים דמוגרפיים ואחרים שחלו בתחומי ליבה של החברה הערבית בישראל.

את הדיון בסוגיה הדמוגרפית אפתח בהבחנה אנליטית בין שלושה תחומי דעת: (א) דמוגרפיה כתיאור ״אובייקטיבי״ של חברה; (ב) הנדסת דמוגרפיה; (ג) השיח על הדמוגרפיה. התחום הראשון מקיף את התהליכים האורגניים שחלים באוכלוסייה במשך תקופה מסוימת, כמו שיעורי פריון, התפלגות האוכלוסייה על פי מגדר, קבוצות גיל, שיוך עדתי, אזור גיאוגרפי, הגירה פנימית ומאפיינים של שוק העבודה והשכלה. התחום השני, הנדסת דמוגרפיה, עוסק בניהול המרחב ותנועת האוכלוסין בתוכו על ידי המדינה, אשר יוזמת, מתכננת ומבצעת תהליכים שמעודדים או מעכבים תהליכים דמוגרפיים אורגניים כמו עיור והתעיירות (ח׳מאיסי 2005). התחום השלישי הוא השיח החברתי על דמוגרפיה. בישראל נתפסת הדמוגרפיה הערבית, ובעיקר שינויים בשיעורי הפריון, כאיום על הקיום היהודי, ולכן אני מכנה את השיח הזה ״דמוגרפוביה״.

שלושת התחומים הללו שלובים זה בזה לבלי הפרד ומזינים זה את זה, וההבחנה ביניהם היא אנליטית בלבד. למשל, תהליכים דמוגרפיים מעצימים את השיח על הדמוגרפיה, והדמוגרפוביה מעצימה את הנדסת הדמוגרפיה וחוזר חלילה. כפי שמנסח זאת זורייק (2008, 45): ״פועל כאן תהליך מחזורי: הסכסוך הלאומי דוחף את שיעורי הילודה מעלה ובכך הופך המאבק לתחרות על מספרים, ואלו, בתורם, מלבים את הסכסוך ומעמידים את הדמוגרפיה במרכז הדיון״. לנוכח מרכזיותה של הסוגיה הדמוגרפית, ומאחר שהיא מעצבת את השיח הפוליטי ואת ההסדרים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים בישראל, אנו רואים בה מפתח להבנת המתח הבסיסי בין יהודים לערבים.

מגמות בדמוגרפיה של הערבים בישראל

הדמוגרפיה כדיסציפלינה העוסקת בכתיבת תולדות העמים (דמוס־גרפיה) צמחה במאה ה־19 כחלק ממגמה אירופית שכונתה ״גילוי האוכלוסייה״, אך עוד קודם לכן, עם כינונה

של ריבונות טריטוריאלית אחרי הסכמי וסטפליה (1648), טענו דמוגרפים שריבונות אינה צריכה להתבסס רק על טריטוריה, אלא גם על ניהול האוכלוסייה באמצעות קביעת גודלה, הרכבה, מקורות הגידול שלה, פיזורה הגיאוגרפי וכיווני התפתחותה. לכן התמקדה הדמוגרפיה בחקר הגורמים המשפיעים על ילודה, תמותה, נישואים וגירושים, שינויים בפריון ובקבוצות הגיל, הגירה ועוד (פייטלסון 2008). לצורך זה משמשת הסטטיסטיקה של האוכלוסייה (למשל נתונים של מפקדי אוכלוסין) כפרקטיקה ניטרלית לייצוג אובייקטיבי של המציאות החברתית (זורייק 2008).

הספרות העוסקת בדמוגרפיה מציעה שלבים בהתפתחותן של חברות על פי מאפייניהן הדמוגרפיים. בארט (Barrett 1995) מזהה שינוי פרדיגמטי שחל באמצע המאה ה־20 מתפיסה לאומית פרו־נטליסטית המעודדת ילודה גבוהה לעבר תביעה לאומית גוברת לצמצום הילודה וגודל המשפחה לטובת התפתחות כלכלית־לאומית. גם המודל הידוע כ"מודל התמורה הדמוגרפית" מבחין בין שלושה שלבים של מודרניזציה (Galor 2008): בשלב הראשון, של החברה המסורתית, ניכרות ילודה גבוהה ותמותה גבוהה; בשלב שלאחריו אנו עדים לילודה גבוהה, אך שיעורי התמותה הולכים וקטנים; בשלב השלישי והאחרון הן שיעורי הילודה והן שיעורי התמותה קטנים. מודל זה מבוסס על הגידול הטבעי של האוכלוסייה, אך אליו יש להוסיף כמובן את שיעורי ההגירה מן החברה ואליה. בחברות שמתקיים בהן מתח על בסיס אתני או לאומי, המיקום של הקהילה הנבדקת על רצף המודרניות הזה הוא בעל השלכות חברתיות ופוליטיות עצומות, כפי שאנו אכן רואים בישראל, שבה הנדסת הדמוגרפיה היא אחד הכלים האזרחיים החשובים ביותר של המדינה לנהל את אוכלוסייתה.

כידוע, ההתפתחות הדמוגרפית הטבעית של הערבים בישראל נקטעה בעקבות הנכבה והקמת מדינת ישראל ב־1948. רבים מהערבים גורשו או ברחו מתחומי הקו הירוק ששורטט בשנת 1949, ונחרבו המרכזים העירוניים הערביים. שארית האוכלוסייה הערבית נותרה כפרית ברובה והתנהגה על פי דפוסים מסורתיים. בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת עברה אוכלוסייה זו שלב של ריבוי ילודה ומיעוט תמותה, ומאז מתרחש תהליך של ירידה אטית בריבוי הטבעי ובפריון (רכס 2009). לפיכך כמעט שלא חל שינוי בשיעורם של האזרחים הערבים מתוך כלל אזרחי המדינה: בשנת 1948 היה שיעורם כ־17.9% מאזרחי המדינה, ובשנת 2009 הוא עמד על כ־17% (הלמ"ס 2009). כמו כן, מהנתונים המובאים בספר עולה בבירור שבניגוד לטענות הנשמעות בשיח הדמוגרפי, חלה ירידה הדרגתית בריבוי הטבעי של החברה הערבית בישראל: מ־4.3 נפשות במשפחה בממוצע בשנת 2001 ל־3.5 בשנת 2007 (ראו לוח מסכם 1, להלן עמ' 89). מכאן שאזרחי ישראל הערבים ימשיכו להיות כחמישית מכלל אזרחי המדינה גם בעשורים הקרובים.

התמורות הדמוגרפיות בקרב הערבים בישראל מקבלות ביטוי בירידה בגודל משק הבית, עם הבדלים על פי הקבוצות הדתיות, כפי שמראה הלוח הבא:

גודל משק בית ממוצע לפי קבוצות דתיות באוכלוסייה הערבית בישראל ולפי מפקדים

קבוצת אוכלוסייה שנים (מפקדים)	מוסלמים	נוצרים	דרוזים
1961	5.4	5.0	5.0
1972	6.5	5.1	6.1
1983	5.8	4.3	5.3
1995	4.9	3.8	4.7
2007	4.9	3.7	4.4

מקור: www.cbs.gov.il/mifkad/mabat.htm

הירידה בגודל משק הבית הממוצע בכל שלוש הדתות נובעת מכמה תהליכים דמוגרפיים מורכבים, בהם ירידה בפריון, הארכת שלב הרווקות, ירידה בריבוי הטבעי והגירה שלילית. יש בירידה זו כדי לרמז שהאוכלוסייה הערבית החלה לאמץ דפוסים דמוגרפיים המקובלים בעולם המערבי. הקבוצה הקרובה ביותר לדפוסים אלה היא האוכלוסייה הנוצרית. האוכלוסייה המוסלמית מורכבת מתושבי ערים ומתושבי כפרים, חלקם כפרים לא מוכרים, ותת־קבוצות אלה שונות מאוד זו מזו בדפוסיהן הדמוגרפיים. עם זאת, עאס אטרש (בקובץ זה) מראה שחלה ירידה ניכרת בשיעורי הפריון של כלל הנשים המוסלמיות, ושקצב הירידה גבוה יותר מבקבוצות אחרות.

נתונים אלה, בצירוף הגירה חיובית של יהודים והגירה שלילית של פלסטינים, מלמדים שאף בלא שינוי בגבולות הריבוניים של מדינת ישראל – הכוללים כרגע את מזרח ירושלים ואת רמת הגולן – גם ב־2030 יהיה המגזר היהודי כ־75% מאוכלוסיית ישראל.

אנו מצביעים על תמורה שמתרחשת בעיקר בעשור האחרון בפריון של נשים פלסטיניות בישראל. הירידה בפריון נובעת ממכלול סיבות, כגון אימוץ דפוסי התנהגות מערביים, עלייה ברמת ההשכלה ובשיעור ההשתתפות של נשים בשוק העבודה, עלייה בשיעור מעמדות הביניים, שינויים בגיל הנישואים, עלייה בשיעור הגירושים, מחסור במגורים והגירה מועטת. עאס אטרש (בקובץ זה) מציע לבחון גם את השפעתה של מידת הדתיות בקרב נשים מוסלמיות על שיעורי הפריון שלהן. כל הגורמים הללו פועלים בעת ובעונה אחת ובאופן מורכב, מקצתם מקזזים זה את זה ואחרים מעצימים זה את זה. כלל ברזל בדמוגרפיה הוא שמודרניזציה ואינטגרציה בין קבוצות בחברה מצמצמות את שיעורי הפריון, מביאות להקטנת גודל המשפחה ומפחיתות את מה שזורייק (2008) כינה "הדיפרנציאל הדמוגרפי", כלומר הפערים בשיעורי הצמיחה בין הקבוצות. ואולם, הדמוגרף דלה־פרגולה (מצוטט אצל זורייק, שם, 45) סייג טענה זו וטען שהשפעת המודרניזציה מורכבת: בשלב הראשון שלה עולים שיעורי הפריון בעקבות שיפורים בתנאי הבריאות, אך מרגע שהיא מתפשטת להיבטים נוספים של החברה (על ידי עיור, שיפור ההשכלה וכניסת נשים לשוק העבודה), יש לה השפעה שלילית על שיעורים אלה.

ההבדלים בפריון ובריבוי הטבעי בין קבוצות בחברה הערבית בישראל קשורים באופייה ההטרוגני של אוכלוסייה זו ובפיזור הגיאוגרפי שלה. למשל, שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה הערבית בין 2001 ל־2007 עמד על 5.7% בנגב, על 2.3% בגליל ועל 2.9% בערים המעורבות (ראו לוח מסכם 2, להלן עמ׳ 90). כמו כן, אנו עדים להגירה של נוצרים מן המדינה ולהגירה של גברים ונשים מן הגדה המערבית לישראל ולהפך לשם נישואים. ראש המועצה המקומית ג׳ת, ד״ר מוחמד אבו־אלפול, העריך בשנת 2002, בריאיון שנערך לצורך הכנת תוכנית מתאר ליישוב, שבשנה זו נקלטה כעשירית מאוכלוסיית הכפר (שמנתה אז כ־7,000 נפש) ביישובים הפלסטיניים בגדה. ומן העבר השני, לישראל עברו – וגם קיבלו בה אזרחות – ערבים ולבנונים ששירתו את הממסד הישראלי כמשתפי פעולה. אלה הקימו משפחות ותרמו לגידול האוכלוסייה הערבית. מקצתם מתגוררים ביישובים הערביים, ואחרים בערים המעורבות ובערים היהודיות. ביסטרוב וסופר (2007, 17) העריכו את מספר הפלסטינים מהגדה המערבית שהתגוררו בישראל ב־2007 בכ־220 אלף נפש, מהם כ־39 אלף בנגב ו־50 אלף במשולש ובגליל. המדינה העריכה שעד 2008 הגיעו לישראל כ־160 אלף נפש במסגרת איחוד משפחות, במעין ״שיבה זוחלת״ (ראו מאמרה של ארוא עדנאן חליחל בקובץ זה).

תהליכים דמוגרפיים אחרים אינם קשורים לגידול באוכלוסייה אלא להרכבה ולפיזור הגיאוגרפי שלה. אחמד חליחל (בקובץ זה) מצביע על כך שמתפתחים דפוסי הגירה פנימית שקשורים בהתפתחויות בשוק העבודה או ההשכלה או בצורך לשפר את איכות החיים. תהליכים אלה הם כמו־טבעיים ונובעים ממאפייניה הייחודיים של האוכלוסייה. אך אין להתעלם מכך שהם מעוצבים גם על ידי הנדסת הדמוגרפיה, המופעלת בעיקר על ידי המדינה ומוסדותיה.

הנדסת דמוגרפיה וניהול אוכלוסיות

כאמור, האוכלוסייה היתה למושא מחקר באירופה מהמאה ה־19 ואילך, עת החלו דיסציפלינות של ידע לבחון אותה, להמשיג אותה, לתאר אותה, וכך גם לכונן אותה. האוכלוסייה לא היתה עוד גידול פרא שתפקידו לשמש בשר תותחים או עדה נבערת של משלמי מסים, אלא מושא לניהול על ידי הריבון (פוקו 2009). ניהול חייה של האוכלוסייה נעשה לפרויקט של המדינה, וזו החלה לעסוק בכל תחומי החיים של האזרח: כלכלה, בריאות, הגירה, פריון ועוד. בשל כך הפכו הדמוגרפיה והסטטיסטיקה על האוכלוסייה לכלי ניהול עיקריים של הריבונות. תהליך זה של התערבות התעצם עם צמיחתה של מדינת הלאום המודרנית ששילבה את ניהול האוכלוסייה עם ניהול הזהויות שלה (יונה וקמפ 2008), והתבטא במדיניות דמוגרפית של חוקי הגירה, חוקי התאזרחות ותכנון מרחבי כבסיס לחלוקת משאבים ולעידוד קבוצות דמוגרפיות או אתנו־לאומיות מסוימות.

מקגארי (McGarry 1998) הגדיר את המדיניות הזאת ״הנדסת דמוגרפיה״, שפירושה התערבות ממסדית בתהליכים דמוגרפיים כדי להשיג יעדים פוליטיים, חברתיים או

כלכליים. הנדסת דמוגרפיה משמשת גם לארגון מחודש של המערכת היישובית ושל פרישת האוכלוסייה במרחב כדי להבטיח רציפות אתנית או שליטה של קבוצת הרוב על המרחב, למשל על ידי העברת בני קבוצת הרוב לחבלים שבהם מרוכזת אוכלוסיית מיעוטים אתניים כדי לפצלה ולהחלישה; וכן על ידי גיבוש חבילת הגבלות על אוכלוסיית המיעוט וריכוזה באזורים מתוחמים כדי לצמצם את אחיזתה במרחב ואת כוחה הפוליטי. לדעת מקגארי (שם), הנדסת דמוגרפיה פוגעת באופן מבני ביחסים ובהסדרים בין קבוצות אוכלוסייה המשתייכות לקבוצות אתנו־לאומיות שונות ומחדירה להתנהלותן דינמיקה של התפשטות אגרסיבית ומאבק מרחבי ארוך טווח.

דוגמה בולטת להנדסת דמוגרפיה בשנים שלפני הקמת מדינת ישראל היתה ההגירה היזומה והמכוונת של יהודים לפלשתינה־א"י המנדטורית, שהביאה לגידול ניכר במספרם כדי להקים בה "בית לאומי לעם היהודי" כפי שנאמר בהצהרת בלפור ב־1917. פייטלסון (2008, 13) סיכם את השינוי הדמוגרפי הזה באומרו:

> בסך הכול, במהלך 125 השנים האחרונות הכפילה האוכלוסייה היהודית את מספרה פי 228: מ־24 אלף נפש, או כ־5% מכלל האוכלוסייה בארץ ישראל בשנת 1882, ל־5,474,251 נפש בסוף 2007. יחד עם בני המשפחות המעורבות של העולים, אשר לאומיותם לא הוכרה על ידי משרד הפנים הישראלי, הגיעו היהודים ל־5,794,142 נפש, או ל־80% מכלל אוכלוסיית אזרחי המדינה.

מגמה דמוגרפית זו מלווה בתהליכים גיאופוליטיים שמטרתם לשמור על רוב יהודי בישראל ולספח שטחים ערביים שבהם אוכלסו יהודים. הנדסת הדמוגרפיה של מרחבי האוכלוסייה הערבית החלה עם ריכוזה במרחבים מוגבלים ועם הטלת הממשל הצבאי שתפקידו היה לשלוט בהם, לנהל את חייהם ולהגביל את תנועתם (לוסטיק 1985; בוימל 2007). בהמשך הניעה מדיניות הנדסת הדמוגרפיה בישראל את מערכת התכנון הארצית, המחוזית והמקומית לגבש יעד של "שמירה על האיזון הדמוגרפי" לטובת יהודים בכל מרחב או חבל מחבלי המדינה. לשם כך הוקמה בגליל, במשולש ובנגב מערכת התיישבות יהודית במתכונת של מועצות אזוריות, שתכליתה לפזר אוכלוסייה יהודית במרחבים שבהם יש ריכוז של אוכלוסייה ערבית. בה בעת פעלה המדינה לרכז את האוכלוסייה הערבית באזורים מתוחמים, כשם שנעשה למשל בנגב עם ריכוז האוכלוסייה הבדווית בבקעת באר שבע באזור המכונה "אזור הסייג". שלב זה, של הריכוז האזורי, היה הראשון בתהליך ההגבלה של האוכלוסייה הבדווית, ולאחריו החל שלב הריכוז היישובי ביישובים עירוניים מתוכננים. היישובים שהמשיכו להתקיים מחוץ לתוכניות העירוניות נקראים "כפרים לא מוכרים", מועדים תמיד להריסה ואינם מקבלים שירותי תשתית, חינוך ובריאות בסיסיים.

הנדסת הדמוגרפיה בישראל מניחה שעיור שמלווה בשינוי במבנה הכלכלה, התעסוקה וההשכלה מקדם תהליכים של ירידה בריבוי הטבעי ובהיקף הגידול של האוכלוסייה הערבית. לפיכך נעשים כל העת ניסיונות לצמצם את המרחב שבו מתפתחת האוכלוסייה הערבית, לעודד גידול בצפיפות המגורים ולהתיר את הקשר של אוכלוסייה

זו עם הקרקע במתכונות כפריות של חקלאות (כמקור לייצור ולהרגשת שייכות). ואכן, הנדסת הדמוגרפיה שהנהיגה המדינה במרחבים הערביים הביאה לייהוד המרחב הציבורי ולהפחתת הריבוי הטבעי בקרב הערבים. התמיכה הממשלתית בהשכלת הנשים הערביות וביציאתן לשוק העבודה, גם אם היא נושאת תועלת מבחינות רבות, טומנת בחובה גם יעדים דמוגרפיים. יצוין שלפי דמוגרפים של האו"ם, מדינות בעלות רמת ילודה נמוכה אינן חוזרות ומגדילות את הריבוי הטבעי שלהן (פייטלסון 2008).

במצב של מאבק גיאופוליטי, הנדסת דמוגרפיה אינה יכולה להיות ניטרלית, והיא משמשת כלי מרכזי במאבק בין הקבוצות האתניות והלאומיות. מדיניותה של ישראל במזרח ירושלים היא דוגמה מובהקת לכך: לאחר מלחמת 1967 סיפחה ישראל את מזרח ירושלים והחילה עליה את החוק הישראלי. עם השטח (כ־70 אלף דונם) סופחו כ־68 אלף פלסטינים מהעיר העתיקה ומהשכונות הסמוכות לה, וכן מהכפרים שסביב כגון שועפאט ובית חנינא. משיקולים דמוגרפיים נמנעה מדינת ישראל מלהעניק אזרחות לתושבים הפלסטינים שסיפחה והסתפקה במעמד של תושבי קבע, לרבות מתן תעודת זהות ישראלית. קבוצת אוכלוסייה זו נעשתה אפוא לתושבת קבע במולדתה ונותרה בעלת אזרחות ירדנית. לאחר הקמת הרשות הפלסטינית הסתבך עוד מעמדה, וכעת היא נתונה בין שלוש מערכות שלטוניות ומינהליות.

לא רק מנגנון התושבות והאזרחות משמש מסננת דמוגרפית בירושלים, אלא גם מערך התכנון. על פי החלטת ועדת גפני שאומצה על ידי הממשלה נקבע ששיעור האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים צריך להיות פחות מ־30%, לעומת 70% ישראלים (שרגאי 2010). הנחיה זו הביאה לכך שתוכניות המתאר המאושרות אינן נותנות מענה לצורכי האוכלוסייה הפלסטינית בעיר, ולכן צומחת תופעת הבנייה ללא היתר. בשל מעמדם המיוחד של התושבים הפלסטינים בירושלים אין בכוונתי להרחיב כאן את הדיון בעניינם, וגם ועדת ההיגוי של קובץ זה, כמו של קודמיו בסדרה, החליטה שלא לכלול אותם בסטטיסטיקות המוצגות כאן. עם זאת, אנו למדים מהניסיון של ירושלים שמדינת ישראל עלולה למנוע תושבות, אזרחות או זכויות מטעמים דמוגרפיים.

מסר דומה עולה מהדיון בנושא חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התשס"ג–2003, המונע מאזרחיה הערבים של ישראל להינשא לתושבי הגדה המערבית וחבל עזה ולהתגורר עמם בישראל. ברי הוא שחוק זה אינו נובע רק משיקולים ביטחוניים אלא גם דמוגרפיים (ראו מאמרה של ארוא עדנאן חליחל בקובץ זה), וכל המערכות השלטוניות הודו שקיימת תופעה של "שיבה זוחלת", שאותה החוק מבקש למנוע. לעומת זאת, המערכת הממסדית, הציבורית והמשפטית מעודדת יהודים להגיע לארץ ולקבל אזרחות אוטומטית. חוק השבות וחוק האזרחות מפלים אפוא בבירור את האזרחים הערבים וקשורים למהותה של המדינה כמבוססת על רוב דמוגרפי.

יתר על כן, קיימת קבוצת אוכלוסייה במדינת ישראל המעודדת את אזרחיה הערבים להגר אל מחוצה לה. זהו אינו נושא חדש, וכבר במסמך ישראל קינג (1976) (Sa'di 2003), שהיה ממונה על מחוז הצפון בתחילת שנות השבעים, נאמר שיש לעודד יציאה והגירה של

ערבים ולהעמיד מכשולים בפני חזרתם. מכמה סקרים עולה ששיעור ניכר מהציבור היהודי תומך בהגירה של ערבים מהארץ, כפי שנראה להלן.

דמוגרפוביה: מאפייניו של השיח הדמוגרפי בישראל

השיח הדמוגרפי בישראל טעון וכולל מושגים כמו "מרוץ דמוגרפי", "סכנה דמוגרפית", "פצצת זמן דמוגרפית" ואחרים המבטאים חשש ששינוי במאזן הדמוגרפי מאיים על עצם קיומה של מדינת ישראל. מלמד (2004) מצביעה על מדיניות הפריון הישראלית כמענה לחשש הדמוגרפי מפני ריבוי האוכלוסייה הערבית וטוענת שמאז ראשית שנות החמישים נקטה המדינה מדיניות פריון סלקטיבית: אנטי־נטליזם (שאיפה לצמצום הילודה) סמוי ועקיף כלפי האוכלוסייה הערבית ופרו־נטליזם גלוי וישיר כלפי האוכלוסייה היהודית.

את האיום הזה, העובר כחוט השני בשיח הדמוגרפי בישראל, אני מבקש לכנות "דמוגרפוביה". דמוגרפוביה באה לידי ביטוי למשל בשנת 1967, עת הוקמה בישראל "המועצה הישראלית לדמוגרפיה" כיחידה במשרד ראש הממשלה. מטרתה של המועצה, כפי שזו הוגדרה במסמכיה, היתה: "לפעול בשיטתיות לקביעת מדיניות דמוגרפית החותרת ליצירת אווירה ותנאים המתאימים לעידוד הילודה, דבר חיוני לעתיד העם היהודי" (Yuval–Davis 1987, 61). את העקרונות המרכזיים במדיניות הדמוגרפית הרשמית בישראל אפשר לסכם לפי הנקודות שהזכיר שמואל טולידנו, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים בשנים 1965–1977, בעדותו בפני הוועדה לענייני ערבים ב־20 ביוני 1968. ואלו הן: החדרת מודעות בקרב החברה הערבית בישראל למושג "ארגון המשפחה"; מתן מענקים ישירים ועקיפים לפלסטינים החפצים לעזוב את ישראל; עידוד תהליך שחרור האישה, ובעיקר העלאת רמת ההשכלה בקרב נשים פלסטיניות. תהליכים אלה, לפי טולידנו, נועדו להפחית את שיעורי הילודה הטבעית בקרב פלסטינים (מצוטט אצל סבאע'־ח'ורי 2006, 71).

בשנת 2003 הצהיר בנימין נתניהו כי "יש לנו בעיה דמוגרפית, אבל היא ממוקדת לא בערביי פלסטין, אלא בערביי ישראל [...] כדי שהדמוקרטיה לא תבטל את האופי היהודי של המדינה, אנו חייבים להבטיח רוב יהודי" (מצוטט אצל זורייק 2008, 48). כנס הרצליה שבו נאמרו הדברים יוחד לסוגיה הדמוגרפית וכותרתו היתה: "מאזן החוסן והביטחון הלאומי" (שם, 49). ארנון סופר, גיאוגרף ושותף פעיל בשיח הדמוגרפוביה, כותב עם ביסטרוב (2007, 16):

> מדינת ישראל תוכל להמשיך להתקיים רק אם יהיה בה רוב יהודי ציוני ברור החי בטריטוריה שמידותיה וגבולותיה מאפשרים את מימוש ריבונותה של המדינה ואת ההגנה עליה, ואם תיכון בה איכות חיים ההולמת חברה מערבית. השגת שני תנאים הכרחיים אלה לקיומה של ישראל היהודית הציונית אינה מובנת מאליה; התהליכים הדמוגרפיים בישראל מאיימים על היכולת לממשם.

ברוח דבריהם של ביסטרוב וסופר העלו חברי "הפורום האסטרטגי" בראשות פרופ' יחזקאל דרור, שהוקם מטעם ההסתדרות הציונית העולמית, הצעות לפתרון המצב, לרבות החלפת שטחים והוצאת אזרחים ערבים אל מחוץ לגבולות המדינה במסגרת הסדרים גיאופוליטיים. הפורום קבע במסמך משנת 2002 (מצוטט אצל אריאלי ואחרים 2006, 30):

> הבטחת רוב יהודי יציב וגדול בישראל היא צורך קיומי לעם היהודי ולישראל, כמדינה יהודית ודמוקרטית [...יש] לתת משקל רב ביותר לשיקולים דמוגרפיים בהסכמים מדיניים או בצעדים חד־צדדיים, שיש בהם כדי להשפיע על גבולות וזכויות אזרחיות, לרבות בין השאר: סירוב מוחלט ל"זכות השיבה"; שיקול החלפת שטחים מאוכלסים; וזהירות יתר בהענקת זכויות אזרחיות בישראל ללא יהודים בשטחים שיצורפו לישראל.

הדמוגרפוביה ותחזיות הנוגעות להיקפי אוכלוסייה דוחפות לכינונם של הסדרים פוליטיים. כך כתב הדמוגרף סרג'יו דלה־פרגולה בדוח משנת 2004: "המצב של רוב יהודי בארץ ישראל יגיע לקצו בסביבות 2010" (מצוטט אצל אריאלי ואחרים 2006, 32). המסקנה היא שצריך לחלק את הארץ על בסיס דמוגרפי־אתני, עם חילופי שטחים מאוכלסים: הפלסטינים יקבלו את יישובי המשולש, תמורת ההתנחלויות ליד ירושלים ובמערב השומרון. מעלה אדומים תמורת אום אל־פחם. גם שר החינוך כיום, מר גדעון סער, אמר בכנסת בדצמבר 2003 ("אום אל־פחם תחילה", *מעריב*, 8.12.2003): "בכל הסדר עתידי שיכלול החלפת שטחים, אציע גם את אום אל־פחם. בתמורה ליישובים היהודיים ביהודה ושומרון שיישארו בידינו, נעביר לרשות הפלסטינית שטחים המאוכלסים בצפיפות על ידי ערבים המתגוררים סמוך לקו הירוק, כמו אם אלפחם" (מצוטט אצל אריאלי ואחרים 2006, 31). השיח של שמירת המאזן הדמוגרפי בין היהודים לערבים הוא שמשמש הצדקה להתניית אזרחותם של האזרחים הערבים ולנכונותה של המדינה – שלא לומר רצונה – לוותר עליהם במסגרת הסדרים גיאופוליטיים. מסר זה של אזרחות על תנאי כלפי הערבים משפיע מן הסתם על נכונותם להשתלב ולהשתתף במערכת הישראלית ולהזדהות אִתה, ובד בבד דוחף אותם לבדלנות ולהתכנסות ביישוביהם במהלך שדומה לאירדנטה (התלכדות של קבוצת מיעוט לאומית מתוך שאיפה להסתפח למדינה אחרת) (ח'מאיסי 1999).

זאת ועוד, הדמוגרפוביה אינה נחלתם של מדינאים ודמוגרפים מהממסד הישראלי הרשמי בלבד, אלא של הציבור הישראלי כולו, ואף של חוגי מרכז ושמאל ציוני. מסקרים שנעשו בקרב האוכלוסייה היהודית עולה ששיעור היהודים המסכימים לטרנספר של האזרחים הערבים עלה מ־24% בשנת 1991 ל־31% בשנת 2001, ושיעור זה המשיך לעלות בשנות האלפיים (זורייק 2008). בסקר משנת 2000 תמכו 60% מהנשאלים בעידוד הגירה של ערבים אל מחוץ למדינה באמצעים עקיפים כגון סיוע כלכלי לעזיבה, ו־31% תמכו בגירוש של ממש (סבאע'־ח'ורי 2006; זורייק 2008). בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה שנערך בשנת 2009 עלה ש־53% מהציבור היהודי תומכים בעידוד הגירת

ערבים מישראל. בהקשר זה מעניינים הפערים בין ותיקים לעולים: בקרב היהודים הוותיקים תמכו 47% בעידוד הגירה של ערבים, לעומת 77% בקרב העולים. באותו הסקר אמרו כשליש מהנשאלים שיש לשלול את זכותם של האזרחים הערבים לבחור או להיבחר לכנסת. בעמדה זו קיים פער קטן בלבד בין יהודים ותיקים (30%) לעולים (32%) (אריאן ואחרים 2009). משמעותן של תוצאות הסקרים הללו היא שבעיני שיעור ניכר מהציבור היהודי בישראל האזרחים הערבים אינם אזרחים רצויים, ויש לכך השלכות פוליטיות הרות גורל.

חשוב לציין שבתוך הציבור היהודי קיימת גם דמוגרפוביה כלפי יהודים. מלמד (2004) סוקרת את העיסוק האובססיבי בדמוגרפיה ובספירת ראשים לא רק אל מול הערבים אלא גם אל מול המזרחים, ומכנה אותו "האיום הפנימי הכפול". מן העבר האחר מראה סבאע׳־ח׳ורי (2006; Sabbagh–Khoury 2010) שהעיתונות הערבית (להבדיל מהאליטה הפוליטית) כמעט שאינה עוסקת בשאלות של דמוגרפיה. סבאע׳־ח׳ורי התמקדה בשנים 1991–1998, שנות שיא ההגירה מברית המועצות לשעבר, והראתה שגם בתקופה זו לא הועלו סוגיות דמוגרפיות בשני העיתונים הערביים הגדולים. עם זאת, נשמעת גם ביקורת על שיח של דמוגרפוביה בקרב החברה הערבית, כפי שמראה ראודה כנעאני (Kanaaneh 2002).

סיכום

השיח הדמוגרפי והנדסת הדמוגרפיה מציגים את מאפייני הדמוגרפיה של ערבים אזרחי ישראל כנטל על החברה וכאיום על המרחב הציבורי שלה, על אופייה ועל עצם קיומה. גידול בשיעור האוכלוסייה הערבית ברמה הארצית או האזורית מוצג על ידי הממסד הישראלי והציבור היהודי כגורם שעלול לייצר אי־יציבות בגלל תביעות המיעוט לממש עקרונות של צדק חלוקתי במשאבים הציבוריים, השבת זכויות, ואף אירדנטה או אוטונומיה. כמו כן, האוכלוסייה הערבית גרה ברובה בפריפריה של המדינה ומאופיינת במבנה דמוגרפי שבו הגיל החציוני עומד על כעשרים שנה, כלומר מאופיינת בשיעור תלות גבוה. דחיקתה לשוליים הגיאוגרפיים והכלכליים הפכה אפוא את האוכלוסייה הערבית לנטל על המערכת הציבורית מבחינה חברתית־כלכלית ופוליטית והוסיפה עוד לצמיחת הדמוגרפוביה.

יש לשאול אפוא אם אפשר להפוך את התפיסה הרווחת כיום בקרב הציבור היהודי, שלפיה הדמוגרפיה הפלסטינית היא נטל, לתפיסה שרואה בה מנוף לצמיחה חברתית, כלכלית ופוליטית. נראה לי שמהפך תפיסתי זה הוא בר השגה, אך השגתו מותנית בשינוי יסודי בשיח הדמוגרפי ובהנדסת הדמוגרפיה. הוא דורש תהליך ארוך של בניית אמון, הכרה הדדית, חיזוק המרכיב האזרחי במרחב הציבורי המשותף וצמצום נוכחותה של הדמוגרפוביה בשיח בין הערבים ליהודים.

מבנה הספר

ספר החברה הערבית בישראל (4) הוא חלק ממפעל חשוב שקיבל על עצמו מכון ון ליר בירושלים, שמטרתו לספק לקהל הרחב ולחוקרים מאגר מידע נגיש ובהיר על מצב החברה הערבית בישראל ועל התמורות החלות בה במרוצת השנים. הספר ממשיך מסורת של ריכוז, עיבוד והצגה נוחה של נתונים על האזרחים הערבים בישראל בחמשת תחומי הליבה – דמוגרפיה, עבודה, רמת חיים, חינוך והשכלה גבוהה ושלטון מקומי – ומאפשר להשוותם עם מסדי הנתונים שהוצגו בשלושת הספרים הקודמים בסדרת *החברה הערבית בישראל*.

כמו קודמיו, גם הספר הרביעי בסדרה מחולק לשני חלקים: איכותני וכמותי. בחלק הראשון, האיכותני, מופיעים שלושה מאמרים נוסף על מבוא זה, אך שלא כמו הספרים הקודמים – שמאמריהם עסקו במגוון היבטים של החברה הערבית – בספר זה עוסקים כולם בסוגיות הקשורות לדמוגרפיה. המבוא עוסק בקשרים שבין דמוגרפיה, הנדסת דמוגרפיה והשיח הדמוגרפובי ומנתח את מקומה של הדמוגרפיה ביחסים שבין האוכלוסייה הערבית והיהודית בישראל; מאמרה של עו"ד ארוא עדנאן חליחל מתמודד עם הקשר שבין משפט לדמוגרפיה; מאמרו של מר עאס אטרש עוסק בתמורות בפריון בקרב נשים מוסלמיות בישראל ומנתח את הגורמים להן; ולבסוף, ד"ר אחמד חליחל מציג ומנתח את החסמים ואת המניעים להגירה פנימית בקרב הערבים בישראל ומאיר תהליכים חדשים בתחום זה.

כל המאמרים שבחלק האיכותני קשורים לחלק הכמותי של הספר, משלימים אותו ומאירים מגוון זוויות של שינוי בחברה הערבית בישראל. כמו כן, המאמרים מעלים לדיון סוגיה מרכזית בשיח וביחסים בין האוכלוסייה הערבית ובין האוכלוסייה היהודית והמדינה ומזהים עמדות והתנהגות של הממסד כלפי האוכלוסייה הערבית. לפיכך הם מאפשרים לגזור מגמות של מדיניות שימתנו את המתח הדמוגרפי וישנו את השיח הדמוגרפובי השולט ביחסים שבין יהודים לערבים במדינה.

החלק השני של ספר זה, החלק הכמותי, מציע תשתית נתונים שרובם מבוססים על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אך מעובדים במתכונת שונה מבחינה גיאוגרפית ומקובצים בלוחות בדרך אחרת מזו שמופיעה בשנתון הסטטיסטי. הספר עוסק רק באזרחים הערבים, ולכן הלוחות אינם כוללים את התושבים הפלסטינים במזרח ירושלים המוגדרים תושבי קבע, ולא את הערבים תושבי הגולן. הנתונים על האזרחים הערבים מוצגים לפי ארבעה אזורים גיאוגרפיים שבהם מרוכזת האוכלוסייה הערבית: גליל, משולש, נגב וערים מעורבות. חלוקה זו מאפשרת להבין את ההבדלים לא רק בין האזרחים הערבים ליהודים, אלא גם בין קבוצות של ערבים, ולפיכך עשויה לתרום לפיתוח המחקר על האוכלוסייה הערבית לפי עדה, אזור גיאוגרפי וצורת יישוב. כמו כן, מידע כמותי זה יכול להיות כלי בידי מגבשי מדיניות הפיתוח ביישובים הערביים לפי אזורים. אם כן, עיבוד הנתונים באופן המופיע בספר, תכליתו לחדור לעומק החברה הערבית ולהבין את המתרחש בקרבה, לא רק כדי לתעד התרחשויות לפי משתנים ומדדים כמותיים, אלא גם כדי להעמיד לרשות

החוקרים תשתית מידע ומגוון נתונים שיציירו תמונה שלמה של החברה הערבית ויאפשרו מחקר וגיבוש מדיניות.

החלק הכמותי של ספר זה כולל שישה פרקים: הפרק הראשון מציג ומנתח נתוני **דמוגרפיה** של החברה הערבית; הפרק השני עוסק **בכוח העבודה** ומאפיין את נתוני המועסקים הערבים לפי חיתוכים של גיאוגרפיה, גיל, מין, רמת השכלה ומבנה ענפי; בפרק השלישי מובא אוסף נתונים על **רמת החיים** של הערבים בישראל; הפרק הרביעי מתאר את תחום **החינוך וההשכלה הגבוהה**; הפרק החמישי מתמקד **בשלטון המקומי**, שהוא תחום מרכזי בחיי החברה הערבית; והפרק השישי – שמופיע לראשונה בספר זה – מציג **תפיסות** של אזרחי ישראל הערבים באשר להיבטי חיים נבחרים. ששת הפרקים יחדיו מתארים ומסבירים את תחומי הליבה שעל פיהם אפשר להכיר ולהבין חברה כלשהי.

כל פרק בחלק הכמותי מחולק גם הוא לשלושה חלקים: סיכום ממצאים עיקריים, הגדרות מושגים ולוחות נתונים. בחלק הראשון מובאים לוחות שמשקפים את המגמות המסתמנות בחברה הערבית ומשווים את הנתונים לפי משתנים ומדדים מרכזיים. לוחות אלה מבוססים בין היתר על מאגר הנתונים שפורסם בספרים הקודמים בסדרת *החברה הערבית בישראל*. אחרי הלוחות מובאת גם הצגה גרפית של הנתונים המסכמים כדי לשפר עוד את ניתוח התמורות והמגמות בקרב אוכלוסיית האזרחים הערבים.

תודות

ספר זה, הרביעי בסדרת ספרי *החברה הערבית בישראל*, לא היה רואה אור בלא תמיכתם ועידודם של ראש מכון ון ליר בירושלים פרופ׳ גבריאל מוצקין, ושל ראש התחום, פרופ׳ חנה הרצוג, שהעירה על המאמרים בתבונה ובהעמקה גדולה. כמו כן, אנו מציינים את סיועו של פרופ׳ יהודה שנהב, שתרם גם הוא רבות לעריכת המאמרים. אנו מבקשים להודות לחברי ועדת ההיגוי שליוו את תהליך הוצאת הספר, נכחו בפגישות, קראו חומרים והעירו עליהם, ובכך קידמו את תכני הספר ואת פרסומו. תודתנו שלוחה לשני הקוראים האנונימיים שקראו את הספר, העירו את הערותיהם ושיפרו הן את המאמרים והן את החלק הכמותי.

תודה מסורה לכל העוסקים במלאכת ליווי הספר והוצאתו לאור: לגב׳ שרה סורני, המנהלת היוצאת של מחלקת הפרסומים במכון ון ליר בירושלים, ולד״ר טל כוכבי שהשלימה את המלאכה; הגב׳ יונה רצון ממחלקת הפרסומים; הגב׳ חנאן סעדי על תמיכתה המסורה בזימון ועדת ההיגוי; עורכת הלשון, הגב׳ כנרת יפרח; ואנשי ההוצאה לאור. כמו כן, תודה לכותבי המאמרים ולמר מחמוד ח׳טיב על עבודתו בעיבוד הנתונים הסטטיסטיים. לבסוף, תודה למכון פורד על תמיכתו במימון הוצאת הספר לאור.

רשימת מקורות

אריאלי, שאול, דובי שורץ, והדס תגרי, 2006. *עוון ואיוולת: על ההצעות להעביר יישובים ערביים מישראל לפלסטין*, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

אריאן, אשר, מיכאל פיליפוב, ואנה קנפלמן, 2009. *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן.

בוימל, יאיר, 2007. *צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל, השנים המעצבות 1958-1968*, חיפה: פרדס.

ביסטרוב, יבגניה, וארנון סופר, 2007. *ישראל 2007-2020: על דמוגרפיה וצפיפות*, חיפה: קתדרה חייקין לגיאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.

גילת, אמיר, סעיד בדראן, ואריק בנדר, 2003. "אום אל־פחם תחילה?", *מעריב*, 8 בדצמבר 2003, אוחזר ב־29 בינואר 2011 מתוך: www.7th–day.co.il/medina/umelfahem.htm

הלמ"ס, 2009. *שנתון סטטיסטי לישראל 2009*, מס' 60, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

זורייק, אליה, 2008. "הערות על השיח הדמוגרפי בישראל", יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), *פערי אזדחות: הגידה, פריון וזהות בישראל*, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 39-55.

ח'מאיסי, ראסם, 1999. "אופציית ההיפרדות: אירידנטה או טרנספר לערביי ישראל ומשמעויותיהם", שרה אוסצקי־לזר, אסעד גאנם ואילן פפה (עורכים), *7 דרכים: אופציות תיאודטיות למעמד הערבים בישראל*, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, עמ' 155–199.

—, 2005. "עיור והתעיירות ביישובים הערבים בישראל", *אופקים בגיאוגרפיה*, 64–65: 293-312.

יונה, יוסי, ואדריאנה קמפ, 2008. *פערי אזדחות: הגידה, פריון וזהות בישראל*, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

לוסטיק, איאן, 1985. *ערבים במדינה היהודית*, חיפה: מפרש.

מלמד, שוהם, 2004. "אמהות, פריון ו'האיום הדמוגרפי'", *תיאוריה וביקורת* 25: 69–96.

סבאע'־ח'ורי, אריז', 2006. "בין שבות לשיבה: עיונים בשיח הפלסטיני בישראל", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב.

פוקו, מישל, 2009. "ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה: קורס בקולז' דה פרנס (1977-1978)", *תיאוריה וביקורת* 35: 87-110.

פייטלסון, יעקב, 2008. *המגמות הדמוגרפיות בארץ ישראל (1800-2007)*, ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.

רכס, אלי (עורך), 2009. *החברה הערבית בישראל: אוגדן מידע*, ירושלים: יוזמות קרן אברהם.

שרגאי, נדב, 2010. *תכנון, דמוגרפיה וגאופוליטיקה בירושלים*, מסמך מדיניות למקבלי החלטות בעקבות הדיונים על תכנית המתאר בירושלים, ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.

Barrett, Deborah, 1995. "Reproducing Persons as a Global Concern: The Making of an Institution," Unpublished Ph.D. Dissertation, Department of Sociology, Stanford University.

Galor, Oded, 2008. "The Demographic Transition," Macmillan: New Palgrave Dictionary of Economics.

Kanaaneh, Rhoda, 2002. *Birthing the Nation: Strategies of Palestinian Women in Israel*, Berkeley: California University Press.

McGarry, John, 1998. "Demographic Engineering: The state–Directed of Ethnic Group as a Technique of Conflict Regulation," *Ethnic and Racial Studies* 21(4): 613–638.

Sabbagh–Khoury, Areej, 2010. "Palestinian Predicaments: Jewish Immigration and Palestinian Repatriation," in Rhoda Kanaaneh and Isis Nusair (eds.), *Displaced at Home*, New York: SUNY Press, 178–195.

Sa'di, Ahmad, 2003. "The Koenig Report and Israeli Policy Towards the Palestinian Minority, 1965–1975: Old Wine in New Bottles," *Arab Studies Quarterly* 25(3): 1–5, retrieved February 5, 2011 from: http://cosmos.ucc.ie/cs1064/jabowen/IPSC/articles/article0044091.pdf

Yuval–Davis, Nira, 1987. "National Reproduction and the 'Demographic Race' in Israel," in Nira Yuval–Davis and Floya Anthias (eds.), *Women–Nation–State*, London: Macmilan Press, pp. 92–109.